

הפירוש "מושב זקנים" - מבעלי התוספות לתורה

מוקדש לזכר אבי
ר' יצחק בון שנלב"ע

בעלי התוספות לתורה, הם מפרשי התורה שקמו בעיקר בעקבות יצירתו הפרשנית של רש"י. בענוותנותם קראו לפירושיהם "תוספות", כיוון שראו את עצמם כמוסיפים על דברי רש"י. רוב הקבצים של בעלי התוספות הם אנונימיים, אולם ידוע שנתחברו במאה הי"ג ומיעוטם במאה הי"ד בצרפת.²

בעלי התוספות לתורה נשענים הרבה על רש"י - מראשוני הפרשנים בצפון צרפת ועל ר' יוסף בכור שור - מאחורוני פרשניה. רש"י היה להם דוגמא ומופת של פרשן, כיוון שהכניס לתוך פירושו מדרש ואגדה בצד פרשנות הפשט. קירבה רוחנית היתה להם אל ר' יוסף בכור שור, אשר גם בפירושו מצויים כמה סממנים של פירושי בעלי התוספות.³

הפירוש "מושב זקנים" הוא לקט פירושים לתורה, שיצא לאור לראשונה על ידי ס. ששון בשנת 1959⁴, בהקדמה למהדורתו מציין המהדיר ש"מושב זקנים" מביא פירושים בשם כמאה ושלושים חכמים, אשר יותר ממחציתם הם מבעלי התוספות, ופירושיהם ברובם אינם ידועים לנו מקבצים שנדפסו עד כה.

זמן חיבורו של הפירוש איננו ידוע, אבל לדברי המהדיר בהקדמתו, נראה שנתחבר קרוב לזמנו של הרא"ש, כיוון שאת דבריו הוא מזכיר. המהדיר אף מציין שגם שמו המקורי של הספר איננו ידוע. בסוף הספר כתוב בכתב יד מרובע ספרדי על ידי סופר מאוחר: "ונקרא שמו ספר מושב זקנים". השם ניתן לדבריו, אולי כדי להתאימו לספר "דעת זקנים" שנכתב באותה תקופה.⁵

יצוין, כי הגם שמהדיר הספר כותב בהקדמתו ששם מחבר הלקט איננו ידוע, הוא מעיר אחר כך שכתב היד נכתב כפי המתבאר בקולופון על ידי ר' שמואל בן דוד אבן שהם. אכן אנו מוצאים כמה פעמים בתוך החיבור, שהמחבר מציין את שמו, כגון לבראשית מו, ב' "ואני שמואל בן דוד אבן שהם מקשה". וכך בפירושו לבמדבר ז, י"ח לדברים כ"ב, י' שם כ"ד, ד'.

במבוא על חכמי צרפת, מפרשי המקרא, כותב פוזנסקי על בעלי התוספות ש"הם קובצי פירושים על חמשת חומשי תורה, אשר אמנם אינם פירושים במלוא מובן המלה ויותר יש להם תכונת חידושים, ויורה על זה גם שמם, כי הם אינם נודעים בשם פירושים על התורה ורק בשם

תאריכים: בעלי התוספות; מושב זקנים; הפרשנות הצרפתית; פרשנות הפשט; בעלי הפשט; מדרש; אלגוריה; טעמי המצוות; רש"י; רבי יוסף מאורליאנש; רבי יוסף בכור שור.

אף מ.צ. סגל⁷ כותב בספרו: "אמנם גם בדורות האחרונים שלפני הגירוש הסופי מצרפת המשיכו חכמי צרפת לעסוק הרבה במקרא, אבל לא על דעת עצמם, אלא בעיקר על דעת הפירושים של הדורות הקודמים. ומה שחידשו אז היה רק בדרך הדרש והפילפול".

דומה כי דברים אילו אינם מדויקים ביחס ל"מושב זקנים", כיון שהוא חיבור הכולל באורי פשט רבים בצד מיגוון רחב של דרכי פרשנות, כפי שניווכח להלן.

דרכי פרשנותו

האבות כמקיימי תורה: "מושב זקנים", כיתר בעלי התוספות, מבטא בפירושו את האמונה שהתורה על שני חלקיה - תורה שבכתב ותורה שבעל-פה - הם יחידה אחת שלימה ומוצקה, ניתנה מרועה אחד. בתור שכזו, לא יתכנו בה בקיעים או סתירות. מסיבה זו שואף בעל "מושב זקנים" לתאם בין התורה שבכתב לתורה שבעל-פה. הדבר בא לידי בטוי, בין היתר, ביחסו להתנהגותם של האבות.

כיוון שלפי מסורת חז"ל האבות קיימו את כל התורה⁸, הרי לא תיתכן סתירה בין התנהגותם של האבות לבין התורה. המחבר משתדל אפוא, לתרץ סתירות המתעוררות לנוכח התנהגותם של האבות שלא כדברי תורה.

"ואברהם בן תשעים ותשע שנה" (בראשית י"ז, כ"ד). המחבר מקשה: "תימה דהא אמר דאברהם קיים אפילו עירובי תבשילין⁹, אם כן למה לא מל עצמו מקודם?" "מושב זקנים" מתרץ את התנהגותו של אברהם, שאכן נהג כדין תורה, באמרו: "וי"ל דראה אברהם ברוח הקודש שהיה עתיד הקב"ה שיצווה לו על המילה, ולכן המתין". המחבר אף משבח את התנהגותו של אברהם שלא מל את עצמו לפני שנצטווה, שכן אומר בעל "מושב זקנים": "גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה"¹⁰.

"וכל-טוב אדניו" (בראשית כ"ד, י'). המחבר מקשה על אברהם שהעביר את הנחלה מישמעאל הבכור ליצחק הצעיר: "קשה היאך העביר הנחלה מישמעאל ונתנה ליצחק, והלא אסור להעביר אחסנתיה אפילו מברא בישא לברא טבא"¹¹. ומשיב "וי"ל שנתגיירו אברהם וישמעאל, וגר אינו יורש לא מדברי תורה ולא מדברי סופרים"¹². כלומר, לדעת המחבר נהג אברהם כהלכה כפי דרישת התורה שבע"פ. שכן, כיוון שנתגיירו אברהם וישמעאל, שוב לא חלים עליהם מגבלות של ירושה.

דומה שהמחבר רצה לאשש את פירושו בדרך נוספת, שכן הוא מביא מדברי ר"י מפלי' המתריך: "דהכא גזירת המקום היתה, שהרי שרה אמרה "כי לא יורש בן-האמה הזאת עם - בני עם - יצחק" (בראשית כ"א, י'). והקב"ה הסכים על ידה, שנאמר "כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקלה" (שם כ"א, י"ב). לפי זה נהג אברהם כהלכה הן בהתאם לדרישות התורה שבכתב והן לפי דרישות התורה שבעל-פה.

"וימכר את בכרתו" (בראשית כ"ה, ל"ג). המחבר מקשה כיצד היתה מכירת הבכורה בת תוקף, והלא אין אדם מוכר דבר שלא בא לעולם¹³. והרי הירושה עדיין לא נמסרה לעשו שהרי יצחק עוד חי. המחבר מתרץ שלא קנה יעקב הבכורה ממש, אלא את שם הבכורה¹⁴, אולם מוסיף עוד לבאר כדברי הסוגיא בגמרא שם, באמרו: "שלא שאל יעקב שיהיה מוכר לו אלא מה שירש מאביו באותו יום, וזה היה בכוחו למכור, כפי שאמרו בגמרא: "מה שאירש מאבא היום מכור לך, דבריו קיימין"¹⁵.

"וידר יעקב נדר לאמר" (בראשית כ"ח, כ'). המחבר מקשה: "וקשה דאמר במסכת חולין¹⁶ "טוב מזה ומזה שאינו נודר כל עיקר", ואם כן איך נדר יעקב? ומשיב ש"בשעת צרה שאני דאז מותר". המחבר מבאר עוד שזו הכוונה בביטוי "לאמר", שעניינה לאמור לדורות הבאים לנדר בעת צרתם.

"ויתן לו את-רחל בתו לו לאשה" (בראשית כ"ט, כ"ח). הקשה הר"ר טוביה: "יעקב קיים כל התורה כולה אפילו עירוב¹⁷, אם כן איך נשא ב' אחיות בחייהן? ויש לומר דודאי כדן עשה, כדן תורה, דאחיות היו מן האב ולא מן האם, ובני נח היו, שאין אחווה מן האב אלא מן האם. ול"נ תירוצ' זה דהם החמירו על עצמם לקיים כל התורה כולה אפילו עירוב תבשילין שהוא מדרבנן, כ"ש זה".

"מושב זקנים" מביא תירוצ' נוסף שרחל ולאה נתגירו, וגר שנתגייר מותר באחותו כיוון שנחשב לקטן שנולד. בסיום דבריו מביא המחבר מדברי הר"ר דוד, שלא קיימו התורה אלא בארץ-ישראל, ולכן נשא רחל קודם שנכנס לארץ.

לנושא זה ראה עוד בפירושו לבראשית י"ב, ר'; כ"ד, ס"ז; כ"ו, ח'; ל"ה, ד'; ל"ז, ה'; מ"א, י"ד; מ"א, נ'.

בכמה מקומות בחיבורו מתאם בעל "מושב זקנים" בין תורה שבכתב לתורה שבעל-פה כשהוא רואה את כל התורה כולה, על שני חלקיה, כיחידה אחת.

"במיטב הארץ... בארץ גשן" (בראשית מ"ז, ו'). אומר המחבר: "משמע דכל ארץ מצרים לא היה משובח כגושן וכרעמסס", ומקשה: "והא אמרינן בכתובות¹⁸ "אין לך משובח בכל ארץ מצרים כצוען". לפנינו סתירה בין הפסוק לבין תורה שבעל-פה. המחבר משיב שצוען משובחת ביותר לעניין מרעה, זאת הוא לומד מהפסוק "וחברון שבע שנים נבנתה לפני צען מצרים" (במדבר י"ג, כ"ב). ארץ-ישראל פי שבע מצוען, וצוען פי שבע מגושן. אולם, המחבר מקשה: בפסוק אנו רואים שגושן חשובה יותר מכל מצרים במרעה, שהרי נאמר "כי - אין מרעה לצאן" (בראשית מ"ז, ד'), ולכן מבקשים מפרעה "ועתה ישבו-נא עבדיך בארץ גשן" (שם). מכאן שגושן טובה יותר למרעה. על קושיה זו אין למחבר תשובה והוא משאירה בצ"ע.

וראה עוד בפירושו לויקרא כ"א, כ"א. לדברים כ', י"ט.

פרשנות הפשט

הגם ש"מושב זקנים" שייך לאסכולה הפרשנית של בעלי התוספות, שעניינם לדעת חוקרים, בפרשנות של דרש ופילפול¹⁹, ניתן למצוא בחיבורו פירושי פשט והערות ספרותיות, דבר המקנה לו מעמד של פרשן בעל זכויות משלו.

הערות ספרותיות

סמיכות פרשיות: "מושב זקנים" נדרש במקומות רבים לנושא סמיכות הפרשיות כשהוא מציין את התופעה ומוצא לה הסבר הלכתי או רעיוני.

בראשית כ"א, א': למה נסמכה פקידת שרה לפרשת אבימלך? המחבר עונה תוך שהוא נזקק לפרשת סוטה: "לפי שמצינו בגמרא סוטה²⁰, כשהסוטה היתה נשקית ונמצאת נקיה ולא נטמאת, היתה מתעברת מיד. להכי נסמכה, להודיע שנקיה היתה והנה האות שנתעברה."

בראשית כ"ד, א': למה נסמכה מיתת שרה לפרשת "ואברהם זקן בא בימים"? ומשיב: "לומר לך שאין אשה מתה אלא לבעלה²¹, לכך קפצה עליו זקנה בשביל צערו."

בראשית כ"ה, א': "ויסוף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה", למה נסמכה פרשת קטורה לזה העניין? (כלומר למות שרה) אלא לימדה תורה דרך ארץ שאלמן שיש לו בנים גדולים שלא ישא אשה עד שישיאם."

ויקרא י"ב, ב': "אשה כי תזריע", למה נסמכה פרשה זו לעניין של מעלה "והתקדשתם והייתם קדשים" (ויקרא י"א, מ"ד)? רמז למה שאמרו חכמים, שצריך אדם לקדש את עצמו בשעת תשמיש²².

ויקרא כ"ד, ב': "למה סמך פרשת נרות לפרשת מועדים, ללמד שהדלקת נר בשבת מצווה"

וראה עוד בפירושו לויקרא כ"א, א': שם כ"ו, ג'; לבמדבר ו', א'; שם ו', י"א; שם ט"ז, א'; שם כ', א'; לדברים כ"ו, א'.

ה"הקדמות" כעקרון פרשני: עקרון פרשני חשוב, המשמש את פרשני צפון צרפת, הוא עקרון ההקדמות. עקרון זה מנוסח על ידי הרשב"ם בפירושו לבראשית א', א': "אך זה הוא עיקר פשוטו לפי דרך המקראות שרגיל להקדים ולפרש דבר שאין צריך בשביל דבר הנזכר לפניו במקום אחר"²³. אף ר' יוסף קרא נזקק לנושא זה ומגדיר דרך פרשנית זו, באמרו: "וכן דרך מקראות רבים שקודמין, ללמדך על דבר שאתה עתיד לתהות עליו"²⁴.

"ומלכי-צדק מלך שלם" (בראשית י"ד, י"ח). בעל "מושב זקנים" שואל: "תימה למה הפסיק העניין שנאמר "ומלכי-צדק וכו'", בין "ויצא מלך - סדם" (שם, שם י"ז) כי אחרי "ויצא" מיד היה לו לומר "ויאמר מלך סדם". כלומר, בין "ויצא מלך סדם" (בפסוק י"ז) לבין "ויאמר מלך סדם" (פסוק כ"א).

נכתב "ומלכי-צדק מלך שלם הוציא לחם ויין..." המפסיק את העניין. המחבר עונה: "לפי שהיה עתיד אברהם לאמור למלך סדום "אם מחוט ועד שרוך-נעל" (שם, שם, כ"ג), וכדי שהשומעים לא יהיו תמהים לו, א"כ במה התפרנס עד עתה, הוא וחניכיו בדרך, לכן אמר והקדים הכתוב "ומלכי-צדק מלך שלם הוציא לחם ויין וכו'".

הערות ספרותיות: לבעל "מושב זקנים" כמה הערות ספרותיות המתייחסות לסדר הפסוקים וכיו"ב.

"ויאמר אברם הן לי לא נתתה זרע" (בראשית ט"ו, ג'). מדוע חזרת התורה על פסוק זה? הרי הוא כבר נאמר קודם: "ויאמר ה' אלוקים מה תתן לי ואנכי הולך עירי" (שם, שם ב'). ומשיב: שפסוק זה "ויאמר אברם הן לי לא נתת זרע" אינם דברי אברהם אלא דברי משה. המחבר מסביר את משמעות החזרה על ידי משה, באמרו: שמשה מלמדנו שאברהם כבר אמר לה' "הן לי לא נתתה זרע", וה' השיב לו בפסוק ד' "והנה דבר ה' אליו לאמר".

"וידבר משה את מערי ה' אל בני ישראל" (ויקרא כ"ג, מ"ד). "פי' הרמב"ן בשביל שהפרשיות של מעלה הם בעניין הקרבנות והמומין, הזכיר בהן "לאהרון ולבניו" (ויקרא כ"א, א'; שם י"ז; שם כ"ד). אבל בכאן שדיבר בעניין המועדים (שם בפרק כ"ג), דיבר לכלם כאחד, ולא ייחד אהרון ובניו, מפני שאזהרה בכולם שווה. כי עיקר הפרשיות לשבות בשבתות ובמועדים ולקרותם מקרא קדש, ולא נזכר בהם מן הקרבנות אלא העומר ושתי הלחם שהם הגורמים, ופרשת עיקר הקרבנות ביום הכפורים נאמר שם "דבר אל אהרן אחיך" (שם ט"ז, ב'). וראה עוד בפירושו לשמות י"ח, י"ג; לויקרא א', א'.

פירושי פשט בחיבורו של "מושב זקנים"

פירושים רבים בחיבורו של "מושב זקנים" הם פירושי פשט העוסקים בפירוש הפסוק, בחירת מלותיו, סדר המשפטים, נושא ונשוא וכיו"ב. כמו כן, נותן המחבר דעתו להשוואת בטויים המופיעים במקומות דומים ומעמיד על השאלה, מדוע במקום זה הלשון כזו, ובאחר - הלשון שונה.

"ויעש להם משתה" (בראשית י"ט, ג'). "מכאן פסק דרך ארץ לאורחים, שבאים מן הדרך לעת ערב, ליתן להם לשתות קודם אכילה מפני שהם צמאים מטורח הדרך, שנאמר: "ויעש להם משתה". ואחר "ומצות אפה ויאכלו". אבל הבאים בשחרית קודם אכילה אין להם ליתן לשתות, דמסתמא לא אכלו עדיין. לכן כשבאו אצל אברהם לא כתוב "משתה" אלא "וסעדו לבכם", כי שעה שישית היתה". המחבר עומד על ההבדל הלשוני שבין תיאור קבלת האורחים אצל אברהם לקבלת האורחים בבית לוט. אצל אברהם נאמר "וסעדו לבכם", בעוד שבבואם לבית לוט, נאמר: "ויעש להם משתה ומצות אפה". ההבדל הלשוני נעוץ במנהגי קבלת אורחים, ובהבדל שבין קבלת אורחים מן הדרך בערב לקבלתם של אלו הבאים בבוקר.

"וה' פקד את שרה" (בראשית כ"א, א'). המחבר עומד על ההבדל הלשוני שבין פקידת שרה לרחל.

וראה עוד בפירושו לבראשית ב, כ"ג "זאת הפעם"; שם ג, א' "ויאמר אל האשה"; שם ד, ב' "וקין היה עבד אדמה"; שם כ"ה ל' "הלעיטני נא"; שם ל"ד, י"ז "ולקחנו את בתנו והלכנו"; שם ל"ח, ה' "ותקרא את שמו שלה"; שם מ"ח, כ' "בך יברך ישראל"; לשמות ב, י' "ותקרא שמו משה"; שם י, א' "בא אל פרעה"; לויקרא ב, י"א "לא תקטירו"; שם י"ב, ד' "תשב בדמי טהרה"; שם כ"ג, כ"ד "זכרון תרועה"; שם כ"ג, כ"ז "אך בעשור"; שם כ"ה, כ"ד "ובכל ארץ אחזתכם"; שם כ"ה, ל"ו "נשך ותרבית"; לבמדבר ב, ג' "והחנים קדמה מזרחה"; שם ד, ח' "ושמו את בדיו".

פרשנות ריאליסטית

"מושב זקנים", כבעלי התוספות האחרים, מושפע מפירוש ר' יוסף בכור שורי²⁹. בין תחומי הפרשנות בהם הולכים בעלי התוספות בעקבות בכור שור, מצויה הפרשנות הריאליסטית. לבכור שור פירושים המאירים את המקראות באור מציאותי, תוך נסיון להבין את הריאליה שמאחרי התיאורים המקראיים³⁰.

"וישלח ידו ויקחה" (בראשית ח, ט'). מדוע היה צריך נח להכניס את היונה לתיבה, "תימה, מדוע לא הניחה להכנס בעצמה? ופי' בכור שור, שרצה לבדוק בידו אם קלו המים, אם יש טיט בכנפיה".

"ויחל עוד שבעת ימים אחרים" (שם, שם, י'). "תימה למה המתין בין שילוח לשילוח ז' ימים? ותי' בכור שור, לפי שבז' ימים ניכר בין גירוע לתוספת, כדאמר גבי נגעים, דכתיב "והסגירו הכהן שבעת ימים" (ויקרא י"ג, ה'), וניכר בין תוספת לגירוע". בפירושו לויקרא שם, מתייחס בכור שור לשאלה, מדוע הכהן הרואה נגע מסגירו שבעת ימים. ומשיב: שהרואה דבר בתדירות, איננו מבחין בגידולו, כיון שהגידול איטי. אולם כשרואה לאחר זמן, הגידול ניכר. כך נח המתין שבעה ימים בין שילוח לשילוח כדי להבחין בירידת המים.

"ויפתח האחד את שקו" (בראשית מ"ב, כ"ז). "הקשה הר' ישעיה: למה לא פתחו גם הם בעת שפתח האחד שקו? וי"ל שהאחד פתח ליתן לכלם, שכן דרך הולכי דרכים שאוכלים עם אדם אחד ואחר כך עם אחרים, וכך חוזרים חלילה. והאחרים לא פתחו עד בואם לעיר".

פרשנות רעיונית

ל"מושב זקנים" כמה רעיונות פרשניים מעניינים, אותם הוא משלב בחיבורו.

"מכל עץ הגן אכל תאכל" (בראשית ב', ט"ז). "תימה, למה לא ציווה הבורא ית' על האדם לבלתי אכול מעץ החיים מתחילה, כאשר ציווה לו על עץ הדעת". המחבר משיב תשובה הלקוחה מפירוש בכור שור: "ותירץ ר' יוסף בכור שור, דעץ החיים לא היה מועיל בעוד שעץ הדעת אסור עליו. אבל אחר שנגזרה עליו גזירת מיתה באכלו עץ הדעת, אז היה לו מרפא עץ החיים... המשל לחולה אם יאכל כמה מיני מרקחות בעודו בריא, לא יועילו לו באכלם. (אבל) בחליו הם לכל בשרו מרפא". לאמור, סגולתו של עץ החיים לא פעלה במקביל לעץ הדעת. רק כאשר האדם אכל מעץ הדעת ונקנסה עליו מיתה, רק אז החל עץ החיים לפעול, ורק אז היה מקום להרחיק את

"למה זה צחקה שרה" (בראשית י"ח, י"ג). "וא"ת למה לא כעס הקב"ה על צחוק אברהם, דכתיב בפרשת לך לך "ויפל אברהם על פניו ויצחק" (שם י"ז, י"ז)? וי"ל לפי שפרסמה שרה הנס לשכנותיה. וכן דרך למעלה כשעושין לו נס, עושין בצנעה ואז יצליח". המחבר מביא דוגמאות לראיה, מכמה מקומות במקרא: "וראיה מדגון שנשבר בלילה (שמ"א ה, ד). מכת בכורות בלילה (שמות י"א, ד'-ה'). וכן בן השונמית החיה אלישע וסגר הדלת אחריו (מלכ"ב ד, ל"ג). ושרה פרסמה לשכנותיה, ומן הדין היה שלא יתקיים הנס. על זה כעס הקב"ה, ובעבור זה "ותכחש שרה", שהיתה יראה שלא יתקיים הנס, ואעפ"כ נתקיים"³¹.

"וישב עמו חדש ימים" (בראשית כ"ט, י"ד). "קצת תימה, היאך נכנס יעקב בבית לבן והתרפים בידו. ואילו גמלים של אברהם לא רצו ליכנס עד שפינה אותם. וי"ל שיעקב רצה לבדוק אם רחל ולאה עובדים להם ומה מעשיהם. ובחדש אחד ראה הכל, ופירש ממנו, שנאמר: "וישב עמו חדש ימים".

"ולא יכל יוסף להתאפק" (בראשית מ"ה, א'). "ותימה, צדיק כיוסף שהיה יודע שאביו מצטער עליו כל היום, למה לא שלח לו מיד והודיע לו שהוא שליט וחי, והיה לו לשלוח אל תצטער עלי, שאני חי. ותי' ר' שמשון ז"ל, שאם היה שולח לאביו כל הדברים מיד, כל אחיו היו בורחים זה לכאן וזה לכאן מפני הבושת. אבל לקחם מעט מעט בדברים, והושיבם שלא יתביישו, ולטובה נתכוין". כלומר, יוסף שלא הודיע לאביו שהוא חי, נתכוין לטובה, שלא לבייש את אחיו, ונהג אתם במתינות שיוכלו לעכל את התגלית³². אולם עדיין יש לתמוה על התנהגותו: מדוע העדיף למנוע בושה מאחיו, במקום למנוע צער מאביו? יתכן שהמחבר עצמו תמה על שאלה זו, שכן אין הוא מסתפק בתשובה שהביא בשם ר' שמשון, ומוסיף לבאר, כדעת חז"ל: "ועי"ל בשעת החרם שיתפו את יוסף שלא לגלות את הדבר³³, ואף כי היה מוכרח, שלא היה מוחה בם, היה נכלל בכללם עמהם. ולפיכך המתין עד שבאו כולם והתירו החרם בהסכמת כולם". יוסף לא יכול היה אפוא לגלות לאביו שהוא חי, בגלל השבועה שכבלה את ידיו, רק לאחר שבאו כולם והסכימו להתיר את הנדר, יכול היה יוסף לגלות לאביו. המחבר מסתמך על דברי חז"ל שאמרו, שכל דבר שבמניין, צריך מניין אחר להתירו³⁴.

"ויהפכו כל המים אשר ביאר לדם" (שמות ז', כ'). "הקשה הר' בכור שור, א"כ שכל היאור נהפך לדם, מאין היה להם מים שהיו יכולים החרטומים לעשות כן? ותי' שלא נעשה היאור דם כי אם לפי שעה, ולאלתר מתה הדגה מחמת דם, ואח"כ נמצאו המים". כלומר, המים שנהפכו לדם לא נשארו דם לאורך ימים, אלא חזרו להיות מים. אולם בהיותם דם המיתו את הדגה שביאור. המצרים לא יכלו אפוא לשתות ממימי היאור לא בגלל שהיו דם, אלא מפאת סרחון המים, שהסריחו מהדגים המתים. "מושב זקנים" מוכיח את דבריו באמרו: "תדע שכן הוא, דכתיב "ולא יכלו מצרים לשתות מים מן היאר" (שם, שם כ"א). זה היה מן הדגה שמתה והסריחו המים, ולא מפני שנהפכו המים לדם, דכתיב "ויעשו כן חרטומי מצרים" (שם, שם כ"ב). המחבר שואל "ומהיכן היה להם מים, והלא כבר היה כל המים דם בכל ארץ מצרים ובעצים ובאבנים? אלא הוא שפי'. ולפיכך שלח פרעה וראה שהפכו המים לקדמותן לאלתר, לפיכך כתיב "ולא שת לבו

על שרה נאמר: "וזה פקד את שרה", בעוד שבפקידת רחל נכתב: "ויזכר אלקים את רחל" (שם, ל', כ"ב). המחבר משיב בהביאו את דברי ר' יוסף קרא: "לגבי שרה שהיתה זקנה והיתה צריכה לחזר לה דם נידות, שייך "פקידה", כדאמר בריש נידה "מפקידה לפקידה"²⁵. אבל רחל שהיתה בחורה ולא היתה צריכה לפקידה, לכן כתוב "זכירה".

המחבר מסתמך בדבריו על דוגמא דומה האמורה אצל חנה: "וחנה לכתחילה כשהולידה שמואל כתיב "זכירה" (שם"א, א' י"ט), לפי שעדיין היתה בחורה, ולאחר מכן כשהזקינה כתיב בה "פקד" (שם, ב', כ"ב).

"כל יצאי שער עירו" (בראשית ל"ד, כ"ד). "וא"ת למה אינו אומר "כל באי שער עירו", כמו גבי אברהם (לעיל כ"ג, י"ח) כשקנה השדה מעפרון? וי"ל לגבי אברהם שעשה קניין משדה, שמחו כולם ובאו לראות, אבל לגבי מילה שנימולו שכס וחמור נצטערו כל העולם ויצאו חוץ לעיר". המחבר עומד על ההבדל הלשוני שבין "יצאי שער עירו" לבין "באי שער עירו", הבדל הנעוץ, לדעתו, בסיטואציה לפיה נאמרו הדברים. באירוע שמח נאמר "כל באי שער עירו", בעוד שבאירוע מעציב נאמר "כל יצאי שער עירו"²⁶.

"ויקברו אתו עשו ויעקב בניו" (בראשית ל"ה, כ"ט). המחבר שואל "למה הקדים עשו הרשע, וגבי אברהם - הצדיק קודם, שנאמר: "ויקברו אתו יצחק וישמעאל בניו" (שם כ"ה, ט'). וי"ל דלכך הקדים גבי אברהם הצדיק, לפי שישמעאל היה מהגר ויצחק משרה ועיקר בנו היה, לפיכך הקדימו. אבל כאן שניהם מאם אחת, לכך שהקדים הגדול, דהיינו עשו"²⁷.

"ותגשן השפחות הנה וילדיהן ותשתחווין" (בראשית ל"ג, ו'). המחבר מביא את פירושו של בכור שור: "תימה דבכל מקום שהוזכר זכר ונקבה, תופש לשון זכר, וכאן תופש לשון נקבה. אלא י"ל ותשתחווין השפחות ולא הילדים. אמרו הילדים: אם השפחות משתחוות, אנחנו בני חורין, בני יעקב, לא נשתחוה. כיוון שראו רחל ולאה משתחוות, אז השתחו גם הם. ר"י דארוליאנ"ש"²⁸.

"ויפקד פקדים" (בראשית מ"א, ל"ד). "מה שלא אמר "פקיד", אלא אמר פקידים רבים, אמר בלבו אם לא ימנה אותי ראש לכולם, לכל הפחות אהיה אחד מן הממונים".

"כל הנפש הבאה ליעקב מצרימה יצאי ירכו מלבד נשי בני יעקב כל נפש ששים ושש". (בראשית מ"ו, כ"ו) "הקשה החסיד אם מונה יוצאי ירכו, א"כ מה עניין נשי אביו לכאן? ועוד, בפסוק אחד אומר: "כל נפש ששים ושש", ובפסוק שני הוא אומר: "כל הנפש לבית יעקב הבאה מצרימה שבעים" (שם מ"ו, כ"ז), משמע אותם שבאו היו שבעים. אלא כך היה מפרש לפי הפשט, שודאי ע' היו לבד מיוסף ובניו. אלא אותן שנשאו לזרע יעקב היו ד' בלא דינה ובלא סרח בת אשר. הרי כאן ד', ואותם למה מנה, דבעל ואשתו גוף אחד הוא. אבל סרח בת אשר ודינה שהיו פנויות באותו הפרק, לכך מנאן כאן".

במדבר ד, כ"ג: "למה בגרשון ומררי כתיב "לעבד עבדה", ובקתה כתיב "לעשות מלאכה" (ד', ג')? וי"ל לפי שעבודת גרשון ומררי לפרק ולהקים שהוא עבודה קשה, קורא אותה "עבודה", אבל משא בני קהת היא מלאכה קלה".

גם לזאת" (שם, כ"ג), שראה שחזרו המים ולא חשש על זה".

"פקד עון אבת על בנים" (שמות כ', ה'). "מושב זקנים" מביא בקיצור את הבעיה של פירוש פסוק זה, שהעסיקה את הפרשנים לדורותיהם: "אינו ר"ל שאפרע מן הבן על האב, כי כבר כתיב "איש בחטאו יומתו" (דברים כ"ד, ט"ז). כלומר, המחבר מעמיד על הסתירה שבין הפסוק בשמות כ', ה' לדברים כ"ד, ט"ז, ומביא את תשובתו של בכור שור³⁵ "אלא כך היא המידה, אם אדם חוטא, הקב"ה ממתין לו כל ימיו אולי ישוב, וכן בבנו ובבן בנו. אבל אם הרביעי עומד ברשעת אבותיו, מכחידו מן העולם, שהרי מוחזק הוא על ידי אבותיו ברשע. וזהו "פוקד עון אבת" שלולי רשעת אבותיו, היה מצפה גם לזה כל ימיו אולי ישוב". פתרון הסתירה מונח אפוא, ברעיון, שאין הקב"ה מעניש את החוטא על חטאי אבותיו, אלא ממתין לחוטא עד דור רביעי, בדור הרביעי כיוון שהוא כבר מוחזק לחוטא, הקב"ה מענישו, אולם לא על חטאי אבותיו אלא על חטאיו שלו.

ה' ארך אפים ורב חסד" (במדבר י"ד, י"ח). "מושב זקנים" מצטט את קושיית הרמב"ן, מדוע בחטא המרגלים אמר ה' ארך אפים" ולא אמר ה' ה' ה' כמו שאמר בחטא העגל כשהזכיר י"ג מידות" (שמות ל"ד, ו'). המחבר משיב "לפי שפי' ה' ה' אחר משחטא האדם אף קודם תשובה הוא ה' לסלוח. ואחר לאחר שחטא ועשה תשובה. הילכך בעגל שכבר עשו תשובה, כשהתפלל משה עליהם מזכיר ה' ה'. אבל בכאן בשעת תפילתו עדיין לא עשו תשובה, ולכן אינו מזכיר ה' אלא פעם אחת". לאמור - שני הכינויים ה' ה' ענינם ללמדנו, שכינוי אחד לפני תשובה ואחר לאחריה. בעגל משה התפלל כבר לאחר שעשו תשובה, לכן מופיע הכינוי ה' פעמיים. ואילו בחטא המרגלים, בעת תפילת משה עדיין לא עשו ישראל תשובה, לכן מופיע הכינוי ה' פעם אחת.

"ואם נפש אחת תחטא בשגגה" (במדבר ט"ו, כ"ז). "מושב זקנים" מביא את קושית בכור שור, ואומר: "הקשה ב"ש למה לעולם תולה החטאת על הנפש ולא אמר "אדם כי יחטא"? ותירץ, לפי שהנפש באה ממקום טהרה וקדושה מבין ארצות טהור, וכשהיא מלכלכת עצמה בעוונות דין הוא שייקרא החטא עליה. אבל אדם שבא ממקום הטומאה, אם הוא מטנף עצמו, הוא הולך למקום תולדתו".

לנושא זה ראה עוד בפירושו לבראשית ה', כ"ד "ויתהלך חנוך"; ז', ב "שבעה שבעה"; ח', ז' "וישלח את הערב"; י"ב, ט"ז "ולאברס היטיב בעבורה"; כ', ג' "הנך מת על האשה"; כ"ד, ג' "אשר לא תקח אשה"; כ"ז, י"ב "אולי ימשני אבי"; כ"ח, ה' "אם יעקב ועשו"; לשמות ט"ז כ"ב "ויגידו למשה"; כ"ה י' "ועשו ארון"; ל"א, ב' "בן-אורי"; לויקרא א', א' "ויקרא אל משה"; ו', ב' "צו את אהרון"; לבמדבר י"א, ה' "זכרנו את הדגה"; ט"ז, א' "ויקח קרח"; ט"ז, ב' "חמשים ומאתים"; כ', י"ב "יען לא האמנתם בי"; כ"א, א' "וישמע הכנעני".

פרשנות אליגוריסטית

הפרשנות האליגוריסטית היא פרשנות מקובלת על כל הפרשנים, ביחוד לאור העובדה שהמקרא רצוף משלים ומטפורות, כגון משל הכרם (ישעיהו ה', א'-ז'), משל הגפן (יחזקאל ט"ו), משל הנשר (שם י"ז) ועוד. פרשנים נתנו דעתם לסכנה הטמונה בסוג פרשנות זה בתחום ביאורי התורה. כך

מצויים אצל ר' יוסף בכור שור דברים חריפים נגד דרך פרשנית זו: "ובכאן נשברו זרועם של אומות העולם שאומרים על מה שאמר משה רבנו אלגוריא הם, כלומר חידה ומשל ואינו מה שהוא אומר, ומהפכין הנבואה לדבר אחר, ומוציאים הדבר ממשמעותו לגמרי... גם מבני עמנו שמעתי שמפקפקין על תפילין ומזוזות וכיסוי הדם, שאומרים: "והיה לאות על ידכה ולטטפות בין עיניך" (שמות י"ג, ט"ז) שהוא כמו "שימני כחותם על לבך כחותם על-זרועך" (שה"ש ח', ו'), שתזכירני תמיד, ואינו חותם על זרועו ולבו ממש... אוי להם מעלבונה של תורה כי אף הם עתידים ליתן את הדין"³⁶.

בעל "מושב זקנים" איננו מושך את ידו מפרשנות אליגוריסטית, אולם דומה שהוא מודע לסכנה זו, באשר בסוגיות ההלכתיות הוא נזהר להביא את הפירוש האליגוריסטי לצד הפירוש ההלכתי, ובנוסף לו, באופן שלא תהיה לקורא שום טעות, בחינת ההלכה נלמדת והדרשה נדרשת, ו"דברי תורה כפטיש יפוצץ סלע"³⁷. הפרשנות האליגורסטית בחיבורו של "מושב זקנים", מכוונת ללמוד לקח מוסרי, הנדרש מהפסוקים.

"וירא והנה באר בשדה" (בראשית כ"ט, ב'). בהקדמתו לפירוש פסוק זה, מעיר בעל מדרש "לקח טוב": "ארז"ל אין המקרא יוצא מידי פשוטו"³⁸. אעפ"כ רצו הדרשנים להרחיב המקרא ולדרוש עליו מה שהיה בעולם, ולהגיד שהקב"ה מגיד מראשית אחרית, ולהודיע לנו ששיחת האבות כמה ענייני מצוות יש בהן, וכן פתר ר' חמא בר חנינא בבראשית רבה פסוק זה בשלושה עניינים: הראשון - "והנה באר בשדה", זו הבאר שהיה לישראל במדבר. "והנה שם שלשה עדרי צאן" - משה ואהרון ומרים. "כי מן הבאר ההיא ישקו העדרים" - שכל ישראל מושכים לדגלם לאוהליהם"³⁹.

בדרך זו הולך גם בעל "מושב זקנים" המפרש: "וירא והנה באר בשדה" - באר זו תורה. מה באר יש בו מים מתוקים, כך דברי תורה מתוקים מדבש וה"ה יש בו מים חיים, כך התורה עץ חיים למחזיקים בה... וכמו שהמים הם הפקר לכל העולם, כך התורה כל הרוצה ליטול יטול⁴⁰. "בשדה" - מה שדה זה אדם זורע חיטה אחד וכמה גרעינים יוצאים ממנה, כך התורה אדם פותח בדיבור אחד, כמה טעמים יוצאים ממנה. "שלושה עדרי צאן" - ג' עדרים והם משולשים: תורה נביאים וכתובים... "רובצים עליה" - זו התורה. "והאבן גדלה על פי הבאר" - כלומר, הדברים עתיקים ועמוקים, ואדם יחיד אינו יכול להגיע לתכליתן... "ונאספו שמה" כל התנאים והאמוראים והגדורות הבאים אחריהם. "וגללו את האבן" - שהוציאו כל דבר לאמיתו. "ויאמרו מחרן אנחנו" - מאותן שעסוקים בתורה, שנקרא 'חרות על הלכות' (שמות ל"ב, ט"ז). "הידעתם את לבן" - מכירים אתם מה טיבו של משיח שעל ידו מתלבנים עוונותיהם של ישראל... "בן-נחור" - בן דור שנחרו בו כל העולם... "ויאמרו ידענו" - כל זה. "ויאמר להם השלום לו" - וכי הגיע הקץ... "ויאמרו שלום והנה רחל בתו" - כלומר הגיע הקץ לגאול בו ישראל, שנאמר בהם: "וכרחל לפני גוזיה נאלמה" (ישעיהו נ"ג, ז'). "ויאמר הן עוד היום גדול" - לא הגיע עדיין ימות המשיח. "השקו הצאן" - כלומר עסקו בתורה. "ולכו רעו" - בגלות עד עת הקץ, כמו שנאמר "ורעי את גדיותיך", (שה"ש א', ח'). "ויאמרו לא נוכל" - לעסוק בתורה מרוב הצרות העוברות עלינו בגלות. "עד אשר יאספו" - כל הגלויות ויהיו התנאים והאמוראים ויבוא משיח בן דוד ואליהו. "וגללו את האבן" - כלומר יפרקו את הקושיות ויפשטו הבעיות ויגלו רזי תורה. אז - "והשקינו הצאן" - זה בבוא מלך

לפנינו פירוש שהמחבר מציין אותו כ"פירוש נאה על דרך הנסתר". הפירוש מעוגן היטב בתלאות הגלות ובציפיות הגאולה של הדורות, ומתיישב יפה עם מלות הפסוק, כשמוציאים אותן מהקשרן ומבארים אותן בדרך אליגוריסטית. הדרשה מבוססת על כך שדברי ה' מדומים במליצה הנבואית למשקה משובב נפש (ישעיהו נ"ה, א'; עמוס ח', י"א), ובדברי חז"ל: "הוי שותה בצמא את דבריהם"⁴¹. וכמו כן על תיאור הצאן והמרעה הנדרש בשיר השירים על עסק התורה בגלות ועל תקוות הגאולה⁴².

בעוד שבפירוש הנ"ל הסתפק המחבר בבאור האליגוריסטי, בפרשיות ההלכתיות הוא מביא שתי דרכים לפירוש: את הביאור התואם את מדרש ההלכה, ובנוסף לו את הביאור האליגוריסטי. "כי תקנה עבד עברי" (שמות כ"א, ב'). לאחר שפירש על פי מדרש ההלכה, מוסיף "מושב זקנים" לבאר ביאור אליגורי: "פירוש אחר "כי תקנה עבד עברי" - במלכו של עולם הכתוב מדבר, לפי שישראל קניינו של הקב"ה, שנאמר "עם-זו קנית" (לעיל ט"ו, ט"ז), "שש שנים יעבד" - ועד ששים שנה שהיה חיותו ותוקפו של אדם, שנאמר "תבוא בכלח אלי קבר" (איוב ה', כ"ו). "ובשבעת יצא לחפשי" - כלומר לאחר ע' שנה נפטר מן העולם ונעשה חופשי מן המצוות, שנאמר "ועבד חפשי מאדניו" (שם ג', י"ט). "אם בגפו יבא" - אם הולך בעוה"ז בלא תורה ומצוות, יצא בגפו בלא זכות. "אם בעל אשה" - שעסק בתורה שנמשלה לאשה, שנאמר "אילת אהבים ויעלת חן" (משלי ה', י"ט). "ויצאה אשתו עמו" - התורה מלוותו בשעת פטירתו של אדם. בשעת פטירתו של אדם אין מלווין כסף וזהב ולא אבנים טובות ומרגליות אלא תורה ומעשים טובים⁴³. "אם אדניו יתן לו אשה" - שזיכהו לתורה, וילדה לו בנים - שזכה לעשות תלמידים שנקראו "בנים", שנאמר "הנה אנכי והילדים" (ישעיהו ח', י"א). ועוד אמרו חז"ל כל המגדל בנו של חבירו לתלמוד תורה כאילו ילדו⁴⁴. ואם לכל זה זיכהו הקב"ה ואינו עוסק בה לשמה, כי אם ליטול שכרה עטרת, "האשה וילדיה תהיה לאדניה" - כלומר, שהתורה נקראת על שמו של הקב"ה, שנאמר "כי אם בתורת ה' חפצו" (תהילים א', ב'). "והוא יצא בגפו" - בלא זכות, שכל מי שעוסק בתורה שלא לשמה, התורה נעשית לו סם המוות. "ואם אמר יאמר העבד" - בעולם הזה, "אהבתי את אדני" - ואני עוסק בתורה מאהבתו של מקום. "את-אשתי" - ומאהבת התורה. "ואת בני" - ואת התלמידים לשמה... "והגישו אדניו אל האלהים" - זוכה לראות פני השכינה, שנאמר "יראה אל אלקים בציון" (תהילים פ"ד, ח'). "והגישו אל הדלת" - "זה השער לה' צדיקים יבאו בו" (שם קי"ח, כ'). "ועבדו לעלם" - לתחית המתים שהם עולם שאינו כלה, שנאמר "כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עושה... כן יעמד זרעכם ושמכם" (ישעיהו ס"ו, כ"ב).

המדרש מסתמך על אסוציאציות של ביטויים כגון "יצא לחפשי" - חופשי מן העולם, חופשי מן המצוות. "אשה" - במשמעות של תורה, על פי הפסוק במשלי. "בנים" - במשמעות תלמידים, וכיו"ב. המחבר מצרף את ההיגדים האמורים בפסוקי עבד עברי, ויוצר שלמות רעיונית שאמנם מנותקת מן ההקשר הכללי, אבל יש לה קשרים פנימיים ודינמיקה פנימית משלה, גם ללא קשר לקונטקסט.

יצוין שמדרש הדורש את הפסוקים בדרך אליגוריסטית, מצוי גם בחז"ל: "אם בעל אשה הוא

מחבר "מושב זקנים" נזקק בחיבורו לנושא טעמי המצוות. הוא נוהג לבאר טעמה של המצווה בכללה, או טעמו של חלק ממנה. לעתים הוא מצטט מדברי הרמב"ם והרמב"ן שעסקו רבות בנושא זה.

"נפש כי תחטא" (ויקרא ד', ב'). המחבר מבאר את התיבה "נפש" בצטטו את דברי הרמב"ן: "כתב הרמב"ן, בעבור היות המחשבה בנפש והיא השוגגת הזכיר כאן נפש"⁴⁹. המחבר ממשיך להביא מדברי הרמב"ן המבאר את נושא הקרבנות בכלל: "וטעם הקרבנות על הנפש השוגגת, שכל העוונות יולידו גנאי בנפש ולא תזכה לקבל פני יוצרה, רק בהיותה טהורה, ולכן הנפש השוגגת תקריב קרבן שתזכה לקרבה אל האלקים אשר נתנה, ובעבור זה הזכיר כאן נפש". אחר כך ממשיך המחבר להתייחס לחטאת הכהן המשיח, ואף כאן הוא מצטט מדברי הרמב"ן: "ולא הזכיר בחטאת הכהן המשיח 'וכפר עליו ונסלח לו', כאשר אמר בקהל, בנשיא ובהדיוט, ואולי לרוב מעלתו לא יסלח לו סליחה גמורה עד שיתפלל ויתחנן לאלוקיו, כי מלאך ה' צבאות הוא, וצריך להיות נקי וטהור ידיים"⁵⁰.

"פר בן בקר לחטאת" (ויקרא ד', ג'). "הקשה הר"א מגמייזא: למה כפרתו של כהן בפר בן בקר? ותירץ, לפי שהם חטאו בפר שהוא עגל, יהיה קרבן חטאתם פר, וכן הנה מידתו של הקב"ה, באותו דבר שהוא מוחץ בו הוא מרפא".

"על שפך הדשן ישרף" (ויקרא ד', י"ב). "הקשה הרא"ש למה ציווה הכתוב לשרוף הפר מחוץ למחנה לעין כל? ותירץ לומר, שלא יתבייש אדם מחטאו ויתוודה עליו, שהרי אפילו כהן גדול מתוודה ומביא חטאתו".

"שתי צפרים" (ויקרא י"ד, ד'). "למה ציווה הקב"ה ליקח ב' צפרים לטהרת מצורע ולשחוט אחת ולשלוח אחת? אלא סימן נתן לו הקב"ה, כשם שאי-אפשר לצפור השחוט וקבור בארץ לזון ממקומו, כך אי-אפשר לצרעת לבוא עוד עליך".

"ואשה אל אחתה לא תקח לצרר לגלות ערותה עליה בחייה" (ויקרא י"ח, י"ח) "פירש הרא"ש טעם האיסור, כיוון שהיו אחיות ואוהבות זו לזו, אינו ראוי שתעשה אותן צרות וישנאו זו לזו. ולא פירש כן אשה ובתה ואשה ואמה, כי אותם הם שאר ואסורות אפילו לאחר מיתה".

"שעטנז" (ויקרא י"ט, י"ט). "כתב הרמב"ן, טעם כלאי הבגדים להרחיק התערובות במינים, ואסר הרגילים לעשות מהם בגד. והרמב"ם כתב במורה נבוכים⁵¹, כי טעם השעטנז מפני שהיה בזמן ההוא בגד ידוע לכומרים בעלי הכשפים שבהן היו עושים כל מעשיהם, ואמר שמצא זה כתוב בספריהם. ולפי שהיה עניין גדול ורצוי להם מאד שיפעלו בו פעולתם הרעות לע"ז, הרחיקה אותם התורה, כי התורה תבוא למחות מעשיהם ולהכחיד זכרם".

"כי אם בתולה מעמיו" (ויקרא כ"א, י"ד). "הקשה החסיד ולמה נצטווה כהן גדול בבתולה דווקא ולא באלמנה? ותירץ, לפי שהיה מזכיר את השם. ושמא נתן עיניו באשת איש בשעת אזכרה שימות בעלה וישאנה, לכן אמרה תורה שישא בתולה ולא אלמנה".

ויצאה אשתו עמו" - כביכול הקב"ה הוא בעל לישראל, וכתוב "כי בעליך עשיך ה' צבאות שמו" (ישעיהו נ"ד, ה'). "ויצאה אשתו עמו" - יצאו מן הגלות כביכול הקב"ה וישראל. "אשה" זו כנסת ישראל⁴⁵. יש לשים לב לכך, שהמחבר מסתמך בפירושו על פסוקים ממקומות שונים במקרא, באופן שפירושו האליגוריסטי משתלב בדרך נאה בלשון המקרא ורעיונותיו.

גם את פרשת נגעים מפרש בעל "מושב זקנים" בדרך אליגוריסטית כשהבסיס הרעיוני לפירושו הם דברי הגמרא בערכין: "אמר ר' שמואל בר נחמני א"ר יוחנן על שבעה דברים נגעים באין: על לשון הרע, ועל שפיכות דמים, ועל שבועת שוא, ועל גילוי עריות, ועל גסות הרוח, ועל הגזל, ועל צרות העין"⁴⁶.

בעל "מושב זקנים" מביא את הפירוש בשם הר"א מגרמייזא: "אדם כי יהיה בעור - בשרו שאת" (ויקרא י"ג, ב') - הוא גבהות לב, שנאמר "ומשנאיך נשאו ראש" (תהלים פ"ג, ג')⁴⁷, כלומר, אותם שמהלכים בקומה זקופה, הקב"ה משפילן, שנאמר "גבה-עינים ורחב לבב אתו לא אוכל" (שם ק"א, ה'). אל תקרי "אתו" אלא "אָתו" לא אוכל. אמר הקב"ה אין אני והוא יכולין לדור במקום אחד" ... "ספחת" - הוא הכעס כי הוא עוון פלילי, שנאמר "הסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך" (קהלת י"א, י'), ואין רעה אלא גיהינום, שנאמר "ביום רעה ימלטהו ה'" (תהילים מ"א, ב'), ימלטהו ה' מגיהינום ... "בהרת" - הוא השקר שנאמר "הרה עמל וילד שקר" (תהילים ז', ט"ו)⁴⁸.

"ושער בנגע הפך לבן" (ויקרא י"ג ג') - שכבר נשתרש בחטא עד שהזקין ונעשין שערותיו לבנות... "וראהו הכהן וטמא אתו" - כיוון ששנה ושילש אין מספיקין בידו לעשות תשובה. "ואם בהרת לבנה" (שם, שם ד') - כלומר, שלא האדים העוון כ"כ. "ועמק אין מראה" - כלומר, שלא העמיק להרשיע כ"כ. "ושערה לא הפך לבן" - שלא הזקין בחטא. "והסגיר הכהן את הנגע" - כלומר, יוכיח אותו בסתר אולי יקבל תוכחה וישוב. "ואם הנגע עמד בעינו" (שם, שם ה') - כלומר, שלא הועילה תוכחתו, אלא עדיין עמד במרדו. "והסגירו הכהן שבעת ימים שנית" - כלומר, עוד יחזור ויוכיחנו בסתר בפני ב' או ג' אך לא ברבים. "וראה הכהן והנה כהה הנגע" - כלומר, שנתכרכמו פניו וקיבל עליו מרדות. "לא פשה הנגע" - כלומר, לא הוסיף לחטוא. "וטהרו הכהן" - יסדר לפניו דרכי תשובה ויטהרנו מעווננו... "ואם פשה תפשה" - ואם אחר התשובה יחזור לסורו. "ונראה שנית אל הכהן" - כלומר, יודיעו אותה לכהן שסידר לפניו דרכי תשובה. "וטמאו הכהן" - יגלה קלונו ויוכיחנו ברבים וילבין פניו...

כאמור, יוצא המפרש מתוך דברי הגמרא בערכין, ולפיכך הוא מפרש את הפסוקים על עבירות הקשורות במידות, כשאת הביטויים הקשורים בטומאה הוא דורש על טומאה הקשורה בהתנהגות.

וראה עוד בפירושו לויקרא ז', י"א "וזאת תורת זבח השלמים"; שם י"א, ג' "מעלת גרה"; שם י"ג ב' "שאת"; שם כ"ג, ה' "פסח לה". יצוין שבמקרים רבים מביא המחבר את הפירוש האליגוריסטי בשם ר"א מגרמייזא.

"אך בעשור" (ויקרא כ"ג, כ"ז). הקשה הר"א מגרמיזא, למה בעשור ולא ביום אחר? אמר הקב"ה תענו נפש בעשור ואזכור לכם זכות אברהם שנתנסה בעשר, ומל עצמו בעשור, וזכות יצחק שהיה נסיון עשירי, וזכות יעקב שנתברך בעשר, בפסוק "ויתן-לך" (בראשית כ"ז, כ"ח) - עשר תיבות, ואמר "עשר אעשרנו לך".

"ואיש כי-ימכר בית מושב עיר חומה" (ויקרא כ"ה, כ"ט). "כתב הרמב"ן בעבור שממכר ביתו של אדם קשה בעיניו מאד, ויבוש על מכירתו, רצתה התורה שיגאלנו בתוך השנה הראשונה. ובעבור כי אדם לשדה נעבד וממנו יצא לחם למחייתו, רצתה שיצא השדה ביובל. אבל הבית לאחר היאוש ששינה דירתו ועמד שנה בבית אחר, לא יזיק לו, כי לא תתמעט מחייתו אם יחלט"⁵².

סוטה (במדבר ה', י"ב). "הקשה החסיד למה צוותה התורה מצוות סוטה? יאמר כך - אם יראוה העדים מזנה, תתחייב מיתה, ואם לאו - תינקה. ותי' א"כ לא היה תקנה, כי כשיעלה אדם לרגל ומניח אדם אשתו בבית, ולפעמים היו נשאים פריצים ושם לא היו עדים, נמצא שיקלקלו עמה. ואפילו אם היתה נקיה לעולם, לא היה לב הבעל שלם עם אשתו. לכן אמרה תורה ישקוה במי סוטה, ותירא כל אחת ואחת ותשמור עצמה שלא תבוא לידי השקאה".

"לא-יוכל בעלה הראשון" (דברים כ"ד, ד'). "ותימה, למה אסרה תורה להחזיר גרושתו לאחר שלקחה איש אחר? וי"ל לולי זה היה עקור לאו ד"לא תחמוד", כי עשיר יאמר לעני גרש אשתך ואשאנה חודש או חדשיים ואח"כ אגרשנה ותחזירנה".

וראה עוד בפירושו לויקרא א', ב', "מן הבהמה"; שם א', ג' "אל פתח אהל מועד"; שם ב', י"א "כי כל שאר וכל דבש"; שם י"ב, ד' "תשב בדמי טהרה"; שם י"ח, ו' "איש איש אל כל שאר בשרו"; במדבר א', ב' "שאו את-ראש"; שם ט"ו, ל"ח "הכנף פתיל תכלת".

המחבר נזקק לסוגיית טעמי המצוות בתחומים שונים. יושם לב לכך, שהוא מרבה להביא טעמים מוסריים הקשורים למידות, ליחסים שבין אדם לחבירו ולתשובה. כך בפירושו לויקרא ד, ג'; ד', י"ב; כ"א, י"ד; במדבר ה', ט'; דברים כ"ד, ד'. אולם לא רק לצווים המוגדרים כחלק מתרי"ג מצוות מוצא המחבר טעמים. יש והוא נזקק להסבר פרט זה או אחר בהוראות התורה, כגון במדבר א', ג' - "מבן עשרים שנה ומעלה". המחבר שואל "מה טעם ציוותה התורה בן עשרים דווקא?" המחבר מביא את תשובת הרמב"ן שלפני גיל עשרים עדיין איננו חזק כל כך. אולם להסבר זה סומך המחבר את פירושו המעוגן בדברי חז"ל: "ותי' בעבור שבן עשרים יש לו מצוות הרבה: בן ה' למקרא, בן עשר למשנה, בן י"ג למצוות, בן ט"ו לתלמוד, ואח"כ בן עשרים לרדוף"⁵³. אחרי שיש לו מצוות הרבה יכול בטוב לרדוף במלחמה".

פרשנות חז"ל בחלק הסיפורי של המקרא

"מושב זקנים" כפרשן מבעלי התוספות, אמון על פירושי חז"ל. המחבר מסגל לעצמו את מחשבתם והוא רואה את התורה שבכתב עם פירושי רבותינו כיחידה אחת בלתי נפרדת.

מלוי פערים פרשניים בדרך חז"ל

"ויאמר קין אל הבל אחיו" (בראשית ד', ח'). הפסוק איננו מציין מה אמר קין להבל. שאלה זו העסיקה את פרשני המקרא. המחבר מפרש על פי חז"ל. תחילה מביא את דברי התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל, לפיו שיחת קין והבל נסבה על ענייני השקפת עולם. הבל הסביר לקין מדוע קרבנו נתקבל וקרבנו של קין נדחה. לאחר הביאו את דברי המתרגם בקיצור. מוסיף המחבר לומר: "וי"מ (שאמר קין להבל נחלק את העולם) אמר לו הבל: הן. אמר לו קין (הארץ שלי) הוא ואין לך שום דבר בארצי, קום מעל גבי ארצי. אמר לו הבל: אחי, לא לכך נתכוונתי אלא שלא אהיה עובד אדמה. מיד ויחבקו שניהם יחדו ונפל קין. א"ל קין להבל: אל תהרגני, וחס הבל עליו. מיד קם קין ויהרגהו"⁵⁴. תשובה אחרת אף היא מחז"ל מביא המחבר: "על מה היו מדיינין? א"ר הונא: תאומה יתירה נולדה עם הבל, זה אומר אני נוטלה שנולדתי עמה, ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו"⁵⁵.

המקרא וחז"ל כיחידה אחת

"מושב זקנים" רואה בתורה כולה, שבכתב ושבע"פ, יחידה אחת שלמה, שחלקיה תואמים זה את זה, ולא ייתכנו בה סתירות ובקיעים. לפיכך הוא נוהג להביא מדברי חז"ל, להקשות מדבריהם על הפסוק, ולתרוץ. לעתים השאלה מתעוררת למקרא פירוש רש"י, שנחשב בעיני בעלי התוספות כבר-סמכא בפרשנות.

"ותלך ותתע" (בראשית כ"א, י"ד) "פרש"י, שחזרה לגילולי בית אביה. וקשה, והלא בסדר חיי שרה כתיב: "ויסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה" (שם כ"ה, א'). ואמרו חז"ל זו הגר, ולמה נקראת שמה קטורה? לפי שמעשיה נאים כקטורת⁵⁶. ואיך חזר אברהם ולקחה? וי"ל שעשתה תשובה. לפנינו פירוש המורכב מארבעה חלקים:

1. פירוש רש"י לפסוק המתבאר.
2. פסוק אחר המצוטט עם פירוש חז"ל.
3. הקושיה
4. התשובה.

להיגר "ותלך ותתע" מפרש רש"י שחזרה לגילולי בית אביה. הפסוק ופירוש רש"י מובאים כיחידה אחת, שלמה ומוצקה במידה כזו שניתן להקשות עליה ממקום אחר. אחר כך מביא המחבר את הפסוק "ויסף אברהם ויקח אשה ושמה קטורה", בצרוף הסברם של חז"ל, שקטורה היא הגר. לפנינו אפוא, שני פסוקים שהאחד משולב בפירוש רש"י, ומשנהו בדברי חז"ל. שני הפסוקים בצירוף הפרשנות הנלווית אליהם נראים כסותרים זה את זה. אם הגר חזרה לגילולי בית אביה, וקטורה זו הגר, ואברהם לקחה, איך זה שלקח עובדת ע"ז? המחבר מיישב את הקושיה שעשתה תשובה.

"וישמע אלקים את קול הנער" (בראשית כ"א, י"ז). "פרש"י, מכאן שיפה תפילת חולה עליו מתפילת אחרים⁵⁷. ותימה, הא אמרין אין חבוש מתיר עצמו מבית האסורים⁵⁸. וי"ל תשובה שאני. ר"י דאורלינ"ש". המחבר מקשה מחז"ל על היחידה הכוללת את הפסוק עם פירוש רש"י, ומתרץ את הקושי בכך שתשובה שאני, כלומר במקרה של עשיית תשובה אין מגבלה של "אין

חבוש מתיר עצמו מבית האסורים", שהרי תפילתו נתקבלה. המחבר ממשיך לבאר באמרו: "לגבי ישמעאל איכא למימר דמרוכ חליו נתכפרו לו כל עוונותיו, כדאמרינן בנדרים פרק אין בין המודר הנאה, דאין החולה קם מחליו עד שימחלו לו כל עוונותיו⁵⁹. דכתיב: "הסלח לכל עונכי הרפא לכל תחלואיכי" (תהילים ק"ג, ג').

פירושי חז"ל כפותרים בעיות מקראיות

לעתים המחבר מעורר בעיה שאיננה פרשנית במובן המקובל, אלא יותר רעיונית מחשבתית, ומוצא לה תשובה בדברי חז"ל. התשובות כוללות רעיון המנוסח בתמציתיות. דומה כי אולי ראה המחבר צורך להביא את הרעיון שבדברי חז"ל, ואולי אף בכמה מקרים חיבר לשם כך את השאלות, שכן הללו אינן חמורות. בד"כ יש בתשובות אלו לקח רעיוני, מוסרי, אמוני או הסטורי.

"ויוסיפו עוד שנא אתו" (בראשית ל"ז, ה'). "וא"ת איש כמוהו כיוסף, נבון וחכם, איך היה מספר בפני אחיו אחר אשר היה יודע ורואה שהם שונאים אותו על חלומותיו, ובכל יום היה מוסיף קנאה בינו וביניהם? וי"ל דיוסף היה בר חכים ורואה באיספקלריא, ואמרו רבותינו הכובש נבואתו במיתה⁶⁰. פי' נביא המעלים ומכסה הנבואה שמראים לו מן השמים, חייב מיתה בידי שמיים. אומ' מוטב שאפול בידי אדם, ומספק אנצל ברחמי שמים..."

"ויתן להם יוסף עגלות על-פי פרעה" (בראשית מ"ה, כ"א). "תימה, וכי יוסף שהיה ממונה היה צריך ליטול עצה לשלוח העגלות לאביו? וי"ל אין הכי נמי, משום דאמרינן אין פרה וחזירה יוצאת מארץ מצרים אלא א"כ ניטל האם שלה"⁶¹.

"וישבע יוסף את בני ישראל לאמר" (בראשית נ', כ"ה). "תימה, למה לא ציווה בניו להוליד עצמותיו לארץ ישראל, אבל ציווה לבני אחיו? וי"ל שכן יש במדרש שאמר לאחיו ממקום שלקחתם אותי החזירוני. משכם לקחתם אותי, לשכם החזירוני. וכן עשו שנאמר "ואת עצמות יוסף..." (יהושע כ"ד, ל"ב)⁶². לפנינו בעיה מקראית ותשובה מדרשית, אותה תומך המחבר בקביעה הלכתית: "הגונב טלה מן העדר וסלע מן הכיס, למקום שגנב יחזירו, ואפילו למדי⁶³, ובשכם נמכר ושם החזירוהו".

"ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים" (שמות י"ז, ט'). "תימה, למה אמר יותר ליהושע להלחם בזאת המלחמה ממלחמה אחרת כגון סיחון ועוג, ואם בשביל שרצה להלחם ולא היה יכול להלחם, א"כ יאמר לאהרון או לחור להלחם, ואחר יתמוך ידיו? המחבר משיב לשאלתו: "ונ"ל ראייה לדברי חז"ל שאמרו, שאין זרעו של עשו נופל אלא בידי בניה של רחל, ואפילו כשהיה נלחם בעמלק היה לוקח בני רחל, כדאיתא בפרק יש נוחלין⁶⁴."

הרחבה הלכתית ומדרשית

"מושב זקנים", כיתר בעלי התוספות, אמון על מחשבת חז"ל, ודבריהם קדושים כמעט כתורה שבכתב. העיון בפסוקי המקרא מקשר אותו עם דברי תורה שבעל-פה. לפיכך, במקומות רבים בפירושו הוא מרחיב את היריעה הפרשנית, ומביא הלכות הקשורות בפסוק המתפרש או מביא

הרחבה הלכתית:

המחבר מביא את הסוגיא התלמודית הדנה בעניין "בסכת תשבו" (ויקרא כ"ג, מ"ב). ג' בסוכות כתיב בפרשה - רמז לג' דפנות⁶⁵.

"בסכת תשבו" - וכתוב "חג הסוכות תעשה לך" (דברים ט"ז, י"ג), תעשה ולא מן העשוי. וכן פסק, סוכה ישנה אפילו נעשית לשם מצווה, אם לא נסתרה קצת ולא חידש בה כלום, אינו יוצא בה לשנה הבאה. "תשבו" כעין תדורו, ודירה הווי בין יום ובין לילה, ואסור לשטוח בגדים על הסוכה ואפילו הן לחין, דילמא אמרי מותר לסכך בדבר המקבל טומאה, והתורה אמרה: "מגרנך ומיקבך", מה גורן ויקב שאינו מקבל טומאה, אף כל שאינו מקבל טומאה. ד"א "בסכת תשבו" - בגמרא אמרו: תשבו כעין תדורו, מה דירה איש ואשתו, אף ישיבת סוכה איש ואשתו. ואע"פ שהנשים פטורות מן הסוכה, שנא' "האזרח" - להוציא את הנשים⁶⁶.

בכמה מקומות הרחבת היריעה הפרשנית כוללת, פרט לפירושי חז"ל, גם עיון בתקנות חכמים, הקשורות לפרשה בעקיפין. כך בפירושו לפרשת עריות, "איש איש אל כל שאר בשרו" (ויקרא י"ח, ו'), הוא דן בטעם איסור העריות, בהביאו את דברי הרמב"ן וראב"ע. מיד אחר כך הוא מוסיף: "הקשה הר"י מה ראו חכמים שתיקנו לקרות פרשת עריות ביום הכפורים? מה עניין עריות ליום הכפורים, שבכל מועדים אנו קוראים מעניינו (של יום), ושל יום הכפורים בעריות? אלא באותו עניין שהקב"ה מזהיר לישראל, חייבין אנו לבקש רחמים וסליחה ולומר: רבון העולמים כשם שהזהרת אותנו על העריות ואמרת לנו שעריות אשה ובתה לא תגלה, והעניין הזה באנו לפניך לבקש רחמים שלא תגלה ערוותנו מחטאתינו, כמה שנא' "ותשליך במצלות ים כל-חטאתם" (מיכה ז, י"ט).

הרחבה מדרשית

"וביום השמיני ימול בשר ערלתו" (ויקרא י"ב ג'). "זש"ה "כל אמרת אלוה צרופה" (משלי ל', ה'). "שאל טורנוס רופוס הרשע את ר"ע, "איזה מעשים נאים של הקב"ה או של בני אדם?" א"ל "של בני אדם". א"ל "הרי שמים וארץ אם אתה יכול להם". א"ל ר"ע "לא תאמר בדבר הזה שהוא למעלה מן הבריות שאין שולטין בהם, אלא בדבר שהן מצויין בבני אדם". א"ל "למה אתם מולים?" א"ל ר"ע "הייתי יודע שכך תשאל ולכך קדמתי להשיב לך, ויפה כוונתי". הביא לו שבליים וגלוסקאות, "איזה מהם נאה? אילו מעשה הקב"ה ואילו מעשה בשר ודם..." א"ל אותו רשע "הואיל והקב"ה חפץ במילה, למה אינו נולד מהול במעי אמו?" א"ל "לפי שנתן הקב"ה המצוות לישראל כדי לצרפן ולנהגן עליהן בזכותן, שנא' "כל אמרת אלוה צרופה" (משלי ל', ה')⁶⁷.

דרשה מוסרית

יש והמחבר מרחיב את דבריו ודורש דרשה מוסרית, הנובעת מתוך הפסוק המתפרש, מרוחו ומאווירתו, ולקחה בצדה. "כי ימוך אחיך" (ויקרא כ"ה, כ"ה). "זש"ה "אל תגזל-דל כי דל הוא" (משלי כ"ב, כ"ב). כמה יכול אדם לגזול דל שאין לו דבר? אלא אם היית אומר לפרנסו וחזרת בך ואמרת: עד מתי אספיק אותו? ומנעת עצמך מליתן לו, הוי אומר "אל תגזל דל", וכתוב "כי ה'

יריב ריבם" (שם, שם כ"ג) "ריבו" לא כתיב אלא "ריבם". אמר הקב"ה אני ארון אותך ואותו. אתה עשיר והוא עני, למה כך? לפי שאתה מחסר נפשו, ואם אין אתה מפרנסו, הוי "וקבע את - קובעיהם נפש" (שם כ"ג).

יחסו של "מושב זקנים" לרש"י

במשך אלף חמש מאות השנים מחתימת התלמוד הבבלי ועד היום, אין אולי ספר שהשפיע השפעה חינוכית מכרעת על עמנו, יותר מפירוש רש"י לתורה.

רש"י נחשב להפרשן בה' הידיעה⁶⁸. בעלי התוספות שקמו בעקבות רש"י, לרוב ענוותנותם, קראו לעצמם "תוספות", כיוון שראו את עצמם כמוסיפים על דברי רש"י ומבארים אותו, ולא כעומדים על רגלי עצמם. פרשני המקרא בצרפת למדו חומש עם רש"י, והיו אמונים על פירושו, עד כדי כך, שהוא נחשב כמעט לחלק טבעי מהפסוק. או למצער, למלווהו הנאמן. "מושב זקנים" מצטט מרש"י רבות, כשהציטוט מלווה בדרך כלל, בקושיה שתשובתה בצידה. מגמת המחבר היא להעמיד את פירוש רש"י למבחן באמצעות קושיות שהוא מקשה עליו, לעתים מפסוק אחר או מדברי חז"ל או מההיגיון. כיוון שהדוגמאות רבות מאוד, נעניין באחדות מהן.

"ולאברם היטיב בעבורה" (בראשית י"ב, ט"ז). "מה שפירש רש"י "למען ייטב לי - לתת מתנות", קשה והלא "שונא מתנות יחיה" (משלי ט"ו, כ"ז), וכי היה רוצה להתעשר בדבר איסור? אלא י"ל כי דעתו וכוונתו היה כדי שלא יבינו שהיא אשתו".

"באלני ממרא" (בראשית י"ח, א'). "פרש"י, שנתן לו עצה על המילה. וקשה, וכי אברהם היה צריך ליטול עצה לקיים מצוות הבורא ית', מה שלא עשה בכל הנסיונות? וי"ל כי זאת העצה לא היתה לעשות המצווה רק בעבור שלא היה יודע מאי זה איבר ימול, ואמר לו ממרא: "מה אמר לך הקב"ה? א"ל המול כל זכר. א"ל א"כ מדקאמר "כל זכר" ולא נקבה, ש"מ במקום שהוא ניכר בין זכרות ונקבות"⁶⁹.

"וימשכו ויעלו את יוסף" (בראשית ל"ז, כ"ח). "פרש"י, וימשכו בני יעקב. ותימה, מי דחקו לפרש כן, ולא יפרש כפשטיה דקרא דכתיב "ויעברו אנשים מדינים סחרים", והם משכוהו מן הבור⁷⁰, והם מכרוהו לישמעאלים בעשרים כסף, והם קנאוהו מבני יעקב? ואע"ג דכתיב "לכו ונמכרנו לישמעאלים" (שם, שם כ"ז), י"ל שכתוב כך שהישמעאלים היו עסוקים בקנייתו עם בני יעקב, נזדמנו מדיינים סוחרים והעלו בדמיו וקנאוהו ומשכו אותו מיד מן הבור, ואח"כ נתחרטו הישמעאלים שלא קנאוהו מבני יעקב, וקנאוהו ממדיינים, והישמעאלים הורידוהו למצרים".

"בחרבי ובקשתי" (בראשית מ"ח, כ"ב). "פרש"י ז"ל, כשהרגו שמעון ולוי את אנשי שכם, נתקבצו כל סביבותיהם להזדווג להם, וחגר יעקב חרבו וכו'⁷¹, א"כ משמע הכא דאותם אנשים שהיו עומדים בסביבותיהם, עשו מלחמה עם בני יעקב. וקשה, והא כתיב לעיל בפרשת וישלח: "ויהי חתת אלוקים על-הערים אשר סביבותיהם ולא רדפו אחרי בני יעקב" (בראשית ל"ה, ה'). וי"ל שלא רדפו ולא עשו מלחמה עמהם, אבל אחר ששמעו שבני יעקב הרגו בני שכם, היו יראים

מעצמם שלא יהרגום כמו שהרגו אחרים, ונתקבצו כולם לעיר אחת, שאם יבואו בני יעקב להורגם, יעמדו כנגדם וילחמו עמהם".

פירושי רש"י בפרשיות ההלכתיות

"אם בגפו יבא בגפו יצא" (שמות כ"א, ג').

"פרש"י, שאין רשות לרבו למסור לו שפחה כנענית"⁷². "ותימה, והא כתיב "אם אדניו יתן-לו אשה" (שם, שם ד') א"כ משמע דיש לו רשות ליתן לו אשה. אלא איכא חילוק: היכא דאין לו ישראלית, אינו מוסר לו, אבל היכא דיש לו, מוסר לו"⁷³. ותימה, אדרבה איפכא מסתברא, דאם אין לו אשה - אז היה לו למסור לו. וי"ל שהטעם הוא שאם היה לוקח כנענית, שאין לו ישראלית, היה אוהב אותה ואת בניה, שאין אדם מוצא קורת רוח אלא מאשתו הראשונה, וגם הבנים הראשונים, ולא יוציאנה לעולם בשביל אשתו, ויהיה נרצע. והתורה אמרה "כי לי בני ישראל עבדים" (ויקרא כ"ה, כ"ה), ולא עבדים לעבדים⁷⁴. אבל אם היה נשוי מתחילה, אין לחוש שלא יצא בעבור הכנענית, לפי שהוא נשוי ויצא בעבור העברית שהיא ראשונה".

"למען אשר לא ילמדו אתכם" (דברים כ', י"ח) "מפרש"י, הא אם עשו תשובה ומתגיירין, אתה רשאי לקבלם"⁷⁵. "וא"ת והא גבי ז' עממין כתוב "לא תחיה כל נשמה" (שם כ, ט"ז). ואם כן, איך פירש רש"י שאתה רשאי לקבלם? וי"ל דקרא ד"לא תחיה כל נשמה", מיירי בשלא רצו לעשות תשובה⁷⁶ אבל אם רצו מקבלים אותם. וא"ת אם כן למה כעס יהושע על הגבעונים כשרימו אותו, והלא באו להתגייר? וי"ל לפי שלא רצו להיות ישראלים גמורים, רק קיבלו עליהם שלא לעבוד ע"ז".

בראשית דברינו הבאנו את דעתו של פוזנסקי אודות בעלי התוספות, שבענוותנותם קראו לפירושיהם "תוספות". בראותם את עצמם כמוסיפים על דברי רש"י⁷⁷. וכמו כן את דעתו של סגל, הסבור שבעלי התוספות, הגם שהמשיכו לעסוק במקרא, לא עשו זאת על דעת עצמם, אלא על דעת קודמיהם, ומה שחידשו היה רק בדרך הדרש והפילפול⁷⁸. דומה שדברים אלו אינם מדויקים כאשר עוסקים בפירוש "מושב זקנים" לתורה. אנו נוכחנו לדעת, כי הגם שהוא פרשן לקטן, הוא יכול להחשב כפרשן העומד ברשות עצמו. ידיו של המחבר רב לו במיגוון רחב ביותר של נושאים. אין הוא מסתפק בפירושים של פילפול, אלא נזקק לפירושי פשט, כשהוא דן במבנה הפסוק, בסדר המשפטים בו, בבחירת מלותיו, ובהשוואה למקומות אחרים במקרא. כן הוא נותן דעתו להערות ספרותיות, בהן הוא דן במבנה הקטע המתפרש. המחבר שולח ידו בפרשנות ריאליסטית, כשהוא מבאר התרחשויות תוך התחקות אחר הריאליה שמאחרי התיאור המקראי.

בכמה מקומות מצאנוהו מבאר פרשיות בדרך אליגוריסטית, על תורה ולימודה, על מעלות המידות ועל תשובה. המחבר נותן דעתו לפרשנות רעיונית ועונה לבעיות מחשבתיות, כגון: למה לא ציווה הקב"ה על האדם לבלתי אכול מעץ החיים מתחילה? למה הקפיד הקב"ה על צחוקה של שרה? איך יוסף הצדיק לא גילה לאביו שהוא חי במצרים? המחבר דן בסתירה המדומה שבין "פוקד עוון אבות על בנים" לבין "איש בחטאו יומתו" וכיו"ב. סוגיית טעמי המצוות מעסיקה אותו, כשהוא הולך בתחום זה בדרכו של הרמב"ן.

מושב זקנים" מתייחס לתורה כולה על שני חלקיה, שבכתב ושבע"פ, כאל יחידה אחת שלימה, ומשתדל לתרץ סתירות ולמלא פערים. הוא מתייחס אל האבות כאל מקימי תרי"ג מצוות, כפי שמובא בחז"ל, ולפיכך הוא משתדל לתרץ את התנהגותם, כאשר זו איננה הולמת את דרישות התורה. כל זאת בצד פרשנות חז"ל בהלכה ובאגדה. לפנינו מתגלה אפוא פרשן רחב אופקים השולח ידו בכל תחומי הפרשנות, כשהוא משכיל לשלב פרשנות חז"ל עם פשט הכתוב, ריאלית לצד אליגוריה, רעיונות וטעמי המצוות, פרשנות מקורית לצד אימוץ דברי קודמיו. בכך יצר המחבר חיבור פרשני מגוון, מרתק ומעניין, שכל לומד ימצא בו מנטיית לבו.

הפרשנות הצרפתית ברובה לא זכתה לתפוצה. רש"י גדול פרשניה, האפיל באישיותו על אלה שבאו בעקבותיו. הפירוש "מושב זקנים", כקבצים אחרים של בעלי התוספות, היה חבוי, חבוש וטמון בכתב יד, נעלם מעין כל. הסתר פנים של מאות שנות גלות, היה גם מנת חלקו. בדורנו דור הגאולה, זכו גם חלק מפירושים אלה לגאולתם. אחרים מצפים עוד לתורם. "מושב זקנים" שראה אור לראשונה בשנת תשי"ט, עדיין לא קנה את מקומו המכובד בקרב הלומדים⁷⁹. יהי רצון שדברינו הלוטים במאמר זה, יתרמו לכך, להגדיל תורה ולהאדירה.

הערות ומראי מקום

1. ש. אברמסון, (1974) בעלי התוספות לתורה, ירושלים, עמ' 7.
על בעלי התוספות לתורה ראה:
L. zunz, (1845) zur geschichte und literatur Berlin PP. 75-102.
שא. פוזננסקי, (תרע"ג) מבוא על חכמי צרפת מפרשי המקרא, וורשא, עמ' CXIV-XCII
2. פוזננסקי, שם עמ' XCII
3. פוזננסקי, שם עמ' CXIV
4. קובץ פירושי רבותינו בעלי התוספות ז"ל. יו"ל פעם ראשונה מכת"י ששון מס' 409, על ידי סלימאן בן דוד ששון, לונדון 1959. כת"י זה היה בארם צובא ונרכש על ידי אביו של המהדיר. מסיבה זו לא היה מוכר לצונץ ולפוזננסקי שלא כתבו עליו בספריהם.
5. ראה הערת המהדיר בעמוד הראשון של הקדמתו, הערה 2.
6. פוזננסקי, שם, עמ' XCII
7. פרשנות המקרא, ירושלים 1971, עמ' ע"ח.
8. משנה קדושין ד, י"ד; בבלי יומא כ"ח ע"ב. הרמב"ן בפירושו לבראשית כ"ו, ה' שואל: כתוב "וישמר משמרת מצותי חקותי ותורתי", וחז"ל אמרו שאברהם קיים אפילו דקדוקי תורה, ואם כן איך הקים יעקב מצבה ונשא שתי אחיות?
הרמב"ן משיב שאולי נאמר "משמרת" - שניות לעריות של בני נח, ו"מצותי" - גזל ושפיכות דמים. "חקותי" - איבר מן החי וכלאים, ו"תורותי" - דינים ואיסורי ע"ז; שבכל אילו נצטוו בני נח. ואברהם שמר אפילו דקדוקין וחומרות במצוות שלהן.
הרמב"ן מביא הסבר, הנראה לו לפי דעת רבותינו, שאברהם למד את כל התורה ברוח הקדש, ועסק בה ובטעמי מצוותיה וסודותיה, ושמר אותה כמי שאינו מצווה ועושה.

9. משנה קדושין ד' י"ד; וראה תורה תמימה לבראשית כ"ו, ה' אות ד'.
10. בבלי קדושין ל"א ע"א. בבלי ב"ק פז' ע"א.
11. דברים כ"א, ט"ו - י"ז; ב"ב קלג' ע"ב.
12. ראה גיטין ל"ט ע"א.
13. מה שאירש מאבא מכור לך... לא אמר כלום. ב"מ ט"ז ע"א.
14. המחבר מצטט מדברי רש"י בפירושו לבראשית כ"ה, כ"ו, שיעקב נוצר מטיפה ראשונה, שכן בשפופרת שפיה צר, הנכנס ראשון יוצא אחרון.
15. ב"מ שם.
16. חולין ב' ע"א.
17. שבת ל"ג ע"ב.
18. כתובות קי"ב ע"א.
19. ראה לעיל הערה 6; 7.
20. סוטה כ"ו, ע"א.
21. סנהדרין כ"ב ע"ב.
22. שבועות י"ח ע"ב.
23. ראה א. טוויטו, (תשל"ט) "על שיטתו של רשב"ם בפירושו לתורה", תרביץ מ"ח, עמ' 254.
24. פירושו לשמ"א א, ג. וראה י. נבו, (תש"ן) "דרכו של ר' יוסף קרא בפרשנות הפשט לנביאים ראשונים", סיני נ"ג, עמ' רלו- רלח.
25. נידה ב' ע"א.
26. הנושא נידון גם בפירוש "הדר זקנים", אולם שם התשובה שונה: "י"ל התם הרבה היתה לבאים תוך העיר כדי להעיד על המכירה יותר מאותן שבעיר, אבל הכא לא היה הדבר מוטל אלא על אותם שבעיר להיות נימולים".
27. וראה בפירושו של חזקוני שפרש אחרת.
28. הפירוש מובא אצל בכור שור בכתב יד מינכן 52, אולם בעל "מושב זקנים" מייחס אותו לר"י מאורליאנ"ש. אכן נחלקו החוקרים האם ר' יוסף בכור שור הוא ר"י מאורליאנ"ש, או שאילו שני אישים שונים. ראה על כך פוזננסקי, עמ' LVII הערה 4. וראה עוד במאמרי, סיני, כרך המאה, ח"א עמ' תקצ"א-תקצ"ב.
29. ראה לעיל הערה 3.
30. ראה י. נבו, (תשמ"ט) "קווי פרשנות אופייניים לר' יוסף בכור שור", סיני נ"ב, עמ' נו-נח.

31. וראה רש"י לבראשית י"ז, י"ז שפרש אחרת.
 32. שלא כרמב"ן לבראשית מ"ב, ט'. וראה נ. לייבוביץ, (תשכ"ט) "עיונים בספר בראשית", ירושלים, עמ' 325-328.
 33. על השבועה שהשביעו את יוסף ראה תנחומא לבראשית, וישב ב'.
 34. ביצה ה' ע"א. תוספות שם ד"ה "כל דבר שבמנין", ובפירוש בכור שור לשמות י"ט, י'.
 35. הדברים מובאים לא בשם בכור שור אלא בשם הר"י.
 36. פירוש ר' יוסף בכור שור לבמדבר י"ב, ח. וראה א.א. אורבך, (תש"מ) בעלי התוספות, תולדותיהם, חבוריהם ושטתם, ירושלים, עמ' 135.
 37. סנהדרין ל"ד ע"א.
 38. שבת ס"ג ע"א; יבמות כ"ד ע"א.
 39. וראה בהרחבה ב"ר ע, ח.
 40. נמשלו דברי תורה למים, ב"ק י"ז ע"א.
 41. אבות א, ד.
 42. ראה לדוגמא, התרגום הארמי לשה"ש א, ח וברש"י שם.
 43. אבות ו' ט'.
 44. סנהדרין צ"ט ע"ב.
 45. מובא בשם "מדרש" ב"תורה שלמה", מהד' מ.מ. כשר, (תשט"ז) חלק י"ז, ניו יורק, משפטים ע"ו.
 46. ערכין ט"ז, ע"א.
 47. יושם לב לאטימולוגיה הנלמדת: שאת - נשאו ראש, שלא כר' יונה אבן ג'נאח בספר השרשים.
 48. המחבר מטעים את הדמיון האטימולוגי שבין "בהרת" לבין "הרה".
 49. מובא בקיצור גם בדעת זקנים.
 50. מובא בפירוש הרמב"ן לויקרא ד, ב.
 51. מו"נ ג, ל"ז.
 52. מובא בפירוש הרמב"ן לויקרא כ"ה, כ"ט.
 53. ראה אבות ה', כ"א.
 54. ראה ב"ר כ"ב ט"ז.
 55. רש"י מפרש: "ויאמר קין" - נכנס עמו בדברי ריב ומצה להתעולל עליו להרגו. ויש בזה מדרשי אגדה אך זה ישובו של מקרא.
- וראה נ. לייבוביץ, (תשכ"ט) "עיונים בספר בראשית", ירושלים, עמ' 28-29.

56. ב"ר ס"א, ד'.
57. ב"ר נ"ג, י"ט.
58. ברכות ה' ע"ב.
59. נדרים מ"א ע"א.
60. סנהדרין פ"ט, ע"א.
61. סנהדרין ל"ג ע"א. הכוונה שלא יוכלו להרבות אותם מחוץ למצרים כדי לא לפגוע במונופול של מצרים על גידול בעלי-חיים משובחים.
62. סוטה י"ג ע"ב.
63. ב"מ מ ע"ב.
64. ב"ב קכ"ג ע"ב.
65. סנהדרין ד' ע"א.
66. סוכה כ"ח ע"א וע"ב.
67. תנחומא תזריע ה'.
68. ראה מ. ארנד, (תשנ"ג) "פירוש רש"י לתורה", מחנים ג', עמ' 108.
69. המקור לדברי רש"י הוא במדרש תנחומא וירא ג'. אלא ששם - שלא כתשובת "מושב זקנים" - אברהם אכן ביקש עצה, האם לקבל את צו ה', וממרא יעץ לו לקבל. ב"דעת זקנים" מובא, שאברהם לא שאל אם לקיים את המצוה, אלא אם יעשה בצנעה או בפרהסיה, וממרא נתן לו עצה לעשות בפרהסיה. וראה בפירוש הרא"ם שדן בנושא בהרחבה.
70. כפי שפירש רשב"ם.
71. מובא בב"ר פ'ט.
72. קדושין כ' ע"א.
73. שם.
74. שם כ"ב ע"ב.
75. ספרי שופטים רב'.
76. ראה רמב"ן לדברים כ', י'.
77. ראה הערה 6.
78. ראה הערה 7.
79. ראה דבריו החשובים של א.מ. ליפשיץ, (תשכ"ו) בספרו "רש"י", ירושלים, עמ' קצ"ב.